

Kars'ta Türklere Yönelik Ermeni Katliamı: Kalo/Derecik Köyü Toplu Mezar Kazısı

The Armenian Atrocities to the Turks in Kars: The Mass Grave Excavation of Kalo/Derecik Village

*Şenol Kantarcı**

Özet

İncelemede, genelde Kars ve çevresinde yaşayan Türklere yönelik Ermeni terörü anlatılırken özelde ise, Kars Kalo/Derecik köyündeki Müslümanların Ermeniler tarafından yok edilmesi arşiv belgeleri ve saha araştırması ile ortaya konulmaktadır. İncelemede ayrıca, 30 Haziran – 1 Temmuz 2003'te (yazarın kendisinin de dâhil olduğu) Türk-yabancı bilim adamı ve basın mensuplarının bulunduğu 67 gözlemci ile Kalo/Derecik köyü toplu mezarının açılışı anlatılmış ve kazıyla ilgili bilgi verilmiştir. **Anahtar Kelimeler:** Ermeni Sorunu, Kars ve Çevresinde Ermeni Terörü, Kars Kalo/Derecik Köyü Toplu Mezar Kazısı, Kafkasya'da Ermeni Faaliyetleri.

Abstract

In this work, it is generally mentioned about the Armenian atrocities to the Turks in Kars and its around and at specifically it is put on the massacre of the Muslims in Kalo/Derecik Village by the Armenians within the archival materials and case study. In this work, it is additionally given information about the excavation and the opening of the mass grave in Kalo/Derecik Village with 67 observers including Turkish and foreign media members (including the author himself) dated in 30 June – 1 July, 2003.

Keywords: Armenian Question, Armenian Terror in Kars and its around, Kars Kalo/Derecik Village Mass Grave Excavation, Armenian Activities in Caucasian Region.

* Yrd. Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölüm Başkanı, skantarci@fef.sdu.edu.tr, mskantarci@gmail.com

“Ben öyle katliam sahnelerine tanık oldum ki, buralarda öldürülmüş yerde yatan insanların sayısı sonbaharda bir ormanda yere düşen yaprakların sayısı gibiydi. Bunlar koyunlar gibi biçare ve savunmasız insanlardı...”

Ohanes Apresyan (Bir Ermeni Subayı)¹

Kars, XIX. yüzyılın sonundan XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar ardı ardına Rus, Ermeni ve İngiliz işgallerine uğramıştır. Şehir, 1878 Osmanlı – Rus Savaşı sonunda Ardahan ve Batum’la birlikte yaklaşık 40 yıl boyunca Rus yönetimi altında kalmıştır². Sovyet Hükümeti, 1917 Ekiminde Rusya’da gerçekleşen devrimden sonra, Osmanlı Devleti ve müttefikleri ile savaşa son vermek üzere 3 Mart 1918’de Brest – Litovsk’ta bir barış antlaşması imzalamıştır³. Sovyet Hükümeti antlaşmanın 4. maddesine göre Kars ve çevresini Osmanlı Devleti’ne geri vermeyi kabul etmiştir⁴. Bu dönemde Brest – Litovsk’u tanımayan ve başlarında yıkılan çarlığın sadık subayları bulunan Taşnak Ermenileri Kars ve çevre köylerinde katliam ve yağma hareketleri yapmışlar, şehrin çarşı ve mahallelerini ateşe vermişlerdir⁵.

30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi ile 9. Ordu 1914 sınırlarına çekilmeye mecbur kalınca,⁶ Kars ve çevresinde Müslüman halka yönelik Ermeni saldırıları tekrar başlamıştır⁷. Ermeni katliamlarına son vermek ve milli haklarını savunmak gayesinde olan Karşılilar kendi imkânlarıyla, Wilson Prensiplerini esas alarak 5 Kasım 1918’de “Millî İslâm Şûrası” adıyla demokratik bir hükümet kurdular. Şûra çok kısa zaman içerisinde kuzey’de Batum’dan güneyde

¹ 1928 yılında ABD Indianapolis’te “The Bobbs – Merrill Company” yayınevi tarafından yayınlanan Amerikalı Leonard Ramsden Hartill’in Rus ve Ermeni ordusunda subaylık yapmış, Kars çevresinde Türklerle yönelik katliam hareketlerini yönetmiş Ohanes Apresyan isimli Ermeni’nin hatıralarını anlattığı *Men Are Like That* isimli kitaptan alınmıştır.

² Selami Kılıç, *Türk – Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, İstanbul, 1998, s. 376.

³ İsmail Soysal, *Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları*, c. I., Ankara, 1989, s. 17 .

⁴ Brest – Litovsk Antlaşması’nda Elviye – i Selâse’yi Osmanlı Devleti’ne veren ilgili madde şöyledir: ‘Ardahan, Kars ve Batum sancakları dahi derhal Rus askerleri tarafından tahliye edilecektir. Rusya Devleti işbu sancakların hukuk-ı umumîye ve düvel-i hukuk nokta-ı nazarından iktisab edecekleri yeni duruma karışmayacak ve ayrıca bunların ahalisini bu yeni durumu komşu hükümetler ve özellikle Osmanlı Devleti ile bil ittifâk tayin hususunda muhtar bırakacaktır’ (Kılıç, *Türk – Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, s. 378).

⁵ Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, C. I., İstanbul, 1953, s.555.

⁶ Mondros Mütarekesi’nin 11. ve 15. maddelerinde Türk ordusunun 6 hafta içerisinde batıya çekilmesi ve demiryollarının İngilizlere teslim edilmesi hükmü vardı (Kırzioğlu, *Millî Mücadelede Kars*, İstanbul,1960, s. 3); Antlaşma maddeleri için bkz. Soysal, *Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları*, s. 13.

⁷ Soysal, *Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları*, s. 17.

Nahçıvan'a kadar uzanan bölgede şubeler açmıştır.⁸ Böylece, 1914'teki Türkiye sınırı kuzeydoğusundaki 36.000 km²'lik bölgede faaliyet gösteren Şûra'nın merkezi Kars olmuştur. Şûra, 15 ve 30 Kasım'da iki vilayet kongresi yaptıktan sonra 17 – 18 Ocak 1919'da 131 temsilcinin katılımıyla gerçekleştirilen büyük kongre ile 'Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti' adını almıştır⁹.

Kars ve çevresinde gerçekleştirilen milli teşkilatlanmanın henüz ilk günlerinde, İngilizler yöre halkının siyasal çalışmalarına bir ölçüde göz yummuştur. Ancak, milli teşkilatlanma hareketinin güçlenmesi kısa süre sonra İngilizlerin bölgedeki gücünü zayıflatmaya başlayınca yeni kurulan hükümete karşı olumsuz tavır almaya başlamışlardır. 13 Ocak 1919'da Kars'a gelen İngiliz generali Beach, Şûra yetkililerine yerli yönetimi tanımadıklarını bildirmiş ve Arpaçay'ın doğusunda bulunan Ermenilerin Kars'a yerleştirilmelerine izin verilmesini istemiştir¹⁰. Şûra ile İngilizlerin ilişkilerinin bozukluğundan cesaret alan Gürcüler de aynı günlerde Azgur, Ahıska ve Posof'u işgal etmiştir. İngilizler, 13 Nisan 1919'da Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti'ni dağıttıktan sonra, bölgeyi General Karganof ve Osebyan komutasındaki Ermenilerin idaresine bırakmışlardır. Böylece Kars ve çevresi işgalden kurtulduktan bir yıl sonra Gürcü ve Ermeni denetimine girmiştir. Buna rağmen bölgedeki Türk direnişi devam etmiş ve 1920 başlarında, 15. Kolordu'nun desteğiyle büyük bir yoğunluk kazanmıştır. Ermeniler, Şubat 1920'de Çıldır ve Arpaçay'daki Türk direnişini kırarak bu kazaları işgal etmişlerdir. 1920 Haziranında Ermeni kuvvetlerinin Oltu'yu ele geçirmek için sınırı tecavüz etmeleri üzerine Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Ermenilere karşı askeri harekâta karar vermiş, Kars, Ardahan ve Batum'un yeniden elde edilmesini sağlamak yani Misak-ı Milli kararlarını gerçekleştirmek için harekete geçmiştir¹¹.

15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa komutasında 28 Eylül'de başlatılan harekatta Türk ordusu 29 Eylül'de Sarıkamış, ertesi ay sonlarında yeniden ilerleyerek (30 Ekim 1920'de) Kars'ı kurtarmış ve 7 Kasım'da Gümrü'ye girmiştir¹².

20 Kasım'da Ermenilerle yapılan ateşkesin ardından 22 Kasım 1920'de Gümrü'de başlayan barış görüşmeleri 2 Aralık 1920'de sonuçlanmış ve Ermenistan Hükümeti ile Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti arasında bir barış antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmayla Kars Sancağı'nın bütünü Türkiye topraklarına katılmıştır. 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşması'yla Kars ve

⁸ Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s. 556.

⁹ Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s. 557 – 559. Dr. Esat (Oktay) Bey'in başkanlığında toplanan kongrede kurulan hükümetin tam adı 'Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümet-i Muvakkata-i Milliyesi' dir (A. Ender Gökdemir, *Cenûb – i Garb – i Kafkas Hükümeti*, Ankara, 1998, s. 90).

¹⁰ Kırzıoğlu, *Milli Mücadelede Kars*, s. 10.

¹¹ Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, s. 17.

¹² Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, s. 17.

Artvin'in Sovyet Rusya ile olan sınırı belirlenmiştir. Moskova Antlaşması'ndan 7 ay sonra 13 Ekim 1921'de Kafkasya'daki Sovyet hükümetleri ile Türkiye arasında Kars'ta yeni bir antlaşma imzalanmıştır. Bu antlaşma daha önce yapılmış olan antlaşmanın yenilenmesi olmuş ve yeni Sovyet hükümetlerinin Türkiye'nin bu günkü sınırlarını tanımış olduklarını göstermesi bakımından önemli olmuştur.

Kars ve Çevresinde Ermeni Terörü

Ermeni çetecilerinin Kars ve çevresinde Müslüman ahaliye yönelik katliamları 1915¹³-1920 yılları boyunca sürmüştür. Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde 1914 yılından itibaren yoğunlaşan Ermeni tedhiş hareketleri Rus ordusunun Doğu Anadolu Bölgesi'nde gerçekleştirdiği işgallerine paralel olarak şiddetini artırmıştır. 1915 yılı ortalarında sadece Kars ve Ardahan havalisinde katliama uğrayan Müslümanların sayısı 30.000'e ulaşmıştır¹⁴.

Özellikle Rusya'da 1917 Ekim ihtilâlinin patlak vermesi, Rus ordularında çözülme meydana getirmiş, Doğu Anadolu'da cephede etkinlik, Ermeni ve Gürcülere geçmiştir. Dolayısıyla bu tarihten sonraki Ermeni katliamları daha kapsamlı ve sistemli bir hale dönüşmüştür.¹⁵

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Şebinkarahisar'da Türklere karşı katliam düzenleyen Sivashlı Murat, Sasun Canavarı diye şöhret kazanan Antranik ve Muş katliamını gerçekleştiren Arşak gibi Ermeni komitecilerinin liderliğinde Erzincan, Bayburt, Erzurum, Kars, Ardahan ve Iğdır'da¹⁶ büyük katliamlar gerçekleştirilmiştir. Bölgede bulunan Türk ahali, Rus subaylarının artık etkinliklerini kaybetmeleri sebebiyle yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır¹⁷. Adı geçen bölgelerde faaliyete geçen Ermeniler, henüz süttan kesilmemiş çocukları öldürmüş, hamile kadınların karınlarını yarmış, Müslümanları diri diri yakmış, kız çocuklarına akla gelmedik işkenceler

¹³ *Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Hâricîye Siyasî Harb-i Umûmî*, Dosya No: 110 / 12 – 1, 2 (Bundan sonraki dipnotlarda kısaltılarak "BOA. HR. SYS. HU" şeklinde gösterilmiştir.

¹⁴ BOA. HR. SYS. 2878 / 1, Belge No: 2 .

¹⁵ *Ermeni Sorunu El Kitabı*, Haz. Şenol Kantarcı, Kamer Kasım, İbrahim Kaya, Sedat Laçiner, Ankara, 2002, s. 36.

¹⁶ BOA. HR. SYS. HU, Dos. No: 110 / 12 – 1.

¹⁷ 1828'den 1878 savaşı dâhil olmak üzere Türk – Rus savaşlarında Rus ordularının saflarına geçerek Türkiye'ye ihanet eden, Berlin Kongresi'nden sonraki isyanlarıyla Anadolu'yu kana bulayan Ermenilere, Osmanlı Hükümeti, Birinci Dünya Savaşı sırasında seferberlik ilan ettikten sonra da açık ihanetleriyle karşılaşmasına ve Türkiye savaşı içerisinde bulunmasına rağmen hemen müdahale etmemiştir. Osmanlı Hükümeti bu dönemde, 9-10 ay daha tahammül etmiş ve mahalli tedbirlerle olayı yatıştırmaya çalışmıştır. Artık isyancıların ıslah olmayacağını, düşmanla açık bir şekilde işbirliği yaptıklarını ve Müslüman halkın büyük kayıplara uğradığını ve büyük bir felakete doğru gidiğini gördükten sonra, Ermenileri cephe gerisine sevk ve iskân etmiştir (Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir olayı*, Ankara, 1990, s. 146.

yapmışlardır¹⁸.

Kafkasya ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde Türklere yönelik Ermeni katliamlarına düzenli Ermeni birlikleri de katılmıştır¹⁹. 28 Mayıs 1918'de Erivan başkent olmak üzere kurulan Ermenistan Hükümeti İngilizlerin desteğiyle 'Büyük Ermenistan Projesini' gerçekleştirmeyi amaç edinmişti. Hükümete göre Büyük Ermenistan'ı kurmanın yolu bölgede yaşayan Türkleri yok etmekten geçiyordu. Buna delil olarak katliamlara düzenli Ermeni birliklerinin katılmış olması gösterilebilir²⁰.

1918 yılı Mart ve Nisan'da Kars, Erivan ve Bakû'de Müslümanlara yönelik Ermeniler tarafından sistematik bir şekilde katletme (yok etme) eylemi yapılmıştır²¹.

1918 yılı Nisan ayında Kars'tan Tiflis'e gelen Rum muhacirler, Ermenilerin taş üstünde taş bırakmadıklarını, Kars ve çevresini yakıp yağmaladıklarını, Türk halkını kılıçtan geçirdiklerini, henüz süt çağındaki çocukları süngülerinin ucuna takarak öldürdüklerini, Müslüman kadınları çeşitli işkencelerle namuslarını kirleterek katlettiklerini, çeşitli işkenceler karşısında kadınların çıldırdıkları ve onların haykırışlarının yürekleri parçaladığını ifade etmişlerdir²².

Kars'ta, Iğdır'da, Tuzluca'da ve Aralık'ta, çoluk çocuk, genç ihtiyar yüzlerce Türk, Ermeniler tarafından öldürülmüştür. İkinci Kafkas Kolordu Komutanlığı'ndan Üçüncü Ordu Komutanlığı'na 16 Mayıs 1918'de gönderilen raporda; Ermenilerin Kafkasya'da Türklere karşı yürüttükleri katliamları artırdıkları bildirilmiştir. 29 Nisan 1918'de Gümrü'den Ahalkelek'e gelen 3000 Müslüman göçmen, Ermeniler tarafından öldürülmüştür. Aynı günlerde top ve makineli tüfeklerle donatılmış olan 1000 kişilik Ermeni çetesi Tuzluca ve Erivan bölgesindeki Türk köylerine saldırarak kadınları ve çocukları katletmiştir²³.

Mirliva Yakup Şevki Paşa tarafından 16 Mayıs 1918'de Üçüncü Ordu Kumandanlığı'na gönderilen telgrafta; Ermenilerin Erivan, Gümrü, Kars, Kağızman, Sarıkamış, kısmen Ardahan ve Ahalkelek'te tedhiş hareketleri gerçekleştirdikleri, bütün Türk köylerini tahrip ettikleri ve yöre halkını katlettikleri bildirilmiştir. Yakup Şevki Paşa imzalı telgrafla, Kafkasya'da Türklere yönelik gerçekleştirilen Ermeni cinayetleri tarih ve yer verilerek aktarılmıştır. Şevki Paşa, Kars Sancağı'na bağlı Kalo / Derecik köyü'nün de Ermeniler tarafından yok edildiğini şu cümlelerle ifade etmektedir: '...Kars

¹⁸ Abdurrahman Çaycı, *Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler*, Ankara, 2000, ss. 75 – 77.

¹⁹ BOA. HR. SYS., Dos. No: 2877/71.

²⁰ Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, s. 17.

²¹ Gökdemir, *Cenûb – i Garb – i Kafkas Hükümeti*, s. 54 – 62.

²² Kırcıoğlu, *Edebiyatımızda Kars*, s. 123.

²³ Muammer Demirel, "Osmanlı Belgelerine Göre Iğdır ve Çevresinde Ermeniler'in Müslüman Halka Yaptıkları Katliam", *Iğdır Tarihi Gerçekler ve Ermeniler Uluslararası Sempozyumu (24 – 27 Nisan 1995) Iğdır*, Bildiriler Kitabı, Ankara, 1997, s. 66.

*şarkındaki Subasan karyesinde 570 nüfus İslam'ı balta, kama, bıçak isti'mal ederek ve ateşte yakarak şehit ettiler. Ve Magosto ve Alaca karyelerinde yüzü mütecâviz kadın, çocuk ve erkeği aynı suret-i feci'ada şehit ettiler. Ve Tekneli, Hacı Halil, Kalo köy, Harebe, Dagor, Milanlı, Ketan, Alaca, İlham köyler ahâlisini katliâm etdiler.*²⁴

Antranik'in çetesi 1918 Eylül ayında Zengezor'un Rut, Darabas, Abudu, Bahudi, Araklı, Şükür Melikli, Pulkend, Şeki, Kızılcık, Karakilise, İrlık ve Pahlalı köylerine baskınlar düzenleyerek köyleri yakıp yıkmış ve yüzlerce Türk'ü katletmiştir²⁵.

Ermeniler, sadece Sarıkamış – Arpaçay arasında 52²⁶, Kars ve çevresinde ise 400'ün üzerinde Türk köyünde silahsız 40.000 erkek, kadın ve çocuğu cami, merak (samanlık), ahır gibi yerlere doldurarak ateşe vermişlerdir²⁷. Kapı ve pencerelerden kaçmak isteyenleri ise balta, kılıç, süngülerle ve hatta makineli tüfek ateşiyle vahşi bir şekilde katletmişlerdir.

Bir Ermeni Subayın ifadeleriyle Kars ve Çevresinde Türk Katliamı

1928 yılında ABD Indianapolis'te 'The Bobbs – Merrill Company' yayınevi tarafından yayınlanan Amerikalı Leonard Ramsden Hartill'in Rus ve Ermeni ordusunda subaylık yapmış, Kars çevresinde Türklere yönelik katliam hareketlerini yönetmiş Ohanes Apresyan isimli Ermeni'nin hatıralarını anlattığı *Men Are Like That* (İnsanlar Böyledir) isimli kitapta Kars ve çevresindeki Türk katliamını şöyle anlatır:

“...Tatarların²⁸ kaçmalarına imkân verecek yolları ve dağ geçitlerini tutarak kapattık. Hemen yok etme işine giriştik. Birliklerimiz birbiri ardına köyleri kuşatıyorlardı. Topçu ateşi ile izbe köy evleri taş ve toprak yığınları haline getiriliyor ve köylüler köyde barınamaz bir hale gelip köy dışındaki kırlara kaçmaya başlayınca da tüfek mermileri ve süngülerle işlerini tamamlıyorduk. Hiç şüphesiz ki Tatarların bazıları kaçabildiler. Bunlar ya dağlarda kendilerine sığınacak bir yer bulabildiler veyahut da sınırı aşıp Türkiye'ye kaçtılar. Geri kalanlar ise tamamen öldürüldü. Böylece Rus Ermenistanı'nın Nahcivan'dan Ahılkelek'e kadar olan bütün sınır bölgesi, Ağrı Dağı'nın eteğindeki sıcak ovalardan kuzeydeki soğuk dağ yaylalarına kadar her yer, yerle bir edilmiş Tatar köylerinin dilsiz kalmış harabeleri ile doldu. Şimdi bu köylerde, buralarda kalmış ölü

²⁴ ATASE Arşiv No. 1- 65, Kls. 1879, Dosya: 61 (89) (Belge, Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu'ndan alınmıştır).

²⁵ İbrahim Ethem Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahcivan (1918 – 1921)*, Ankara, 2002, s. 66.

²⁶ Kırzioğlu, *Edebiyatımızda Kars*, s. 123 – 124; Kırzioğlu, *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezâlimi (1918 – 1920)*, Ankara, 1970, s. 115.

²⁷ Gökdemir, *Cenâb – i Garb – i Kafkas Hükûmeti*, s. 121.

²⁸ Ohanes Apresyan, bölgede yaşayan Türkleri 'Tatarlar' olarak isimlendirmiştir.

insanların kemiklerini bulmak için giren kurt ve çakalların ulumalarından başka bir ses duyulmaz”.²⁹

Ohanes Apresyan Türk katliamının yapıldığı günlerde başından geçen bir olayı şöyle nakletmiştir:

“Bir gece kısa bir süre önce bir Tatar Köyü olan bir harabenin yanından geçiyordum. Yıkılmış evlerin birinin önünde bir ateş yakılmıştı. Ateşe doğru yürüdüm. Ateşin etrafında bir gurup Ermeni askeri oturuyorlardı. Aralarında da henüz çocuk denecek yaşta iki Tatar kıza vardı. Kızlar yere çömelmiş ve ara sıra gelen hıçkırımlarla sessiz sessiz ağlıyorlardı. Kırılmış ev eşyaları ve Tatar köy evlerinin diğer malzemesi etrafa saçılmıştı. Keza orada burada ölülerde yerde yatıyorlardı. Kızları kurtarmak için maalesef geç kalmıştım. Fakat bu zavallılara elimden gelen yardımı yapmak istedim. Kendi lisanları ile hitap ederek artık korkmamalarını söyledim. Benden kendilerine bir zarar gelmeyeceğini, sadece kendilerine yardım etmek istediğimi anladıkları zaman, ısırtırları gene boşalarak acıklı şekilde hüngür hüngür ağladılar. Askerlerden korku ve dehşete kapılmışlardı ve onların yanında buldukça kızları teselli etmeğe imkân yoktu. Kızları yanıma alarak oradan uzaklaştım ve zaferlerinin kendilerine sağladığı nimeti ellerinden aldığımı zanneden askerleri de çirkin bir ruh haleti içinde bıraktım. Bir iki kilometre ötede gene aynı akıbete uğramış diğer bir Tatar köyüne geldik. Karanlık basmıştı ve geceyi orada geçirmeye karar vermiştim. Yanımdaki yiyeceği Tatar kızları ile paylaşıp harap olmuş köyde biri kendim, diğeri de kızlar için ayrı ayrı barınacak birer yer buldum. Az sonra uyumuştum. Gece yarısı devamlı bir şekilde ağlayan bir çocuk sesi ile uyandım. Ay ışığı hayal meyal etrafı görmemi sağladı ve bana burada cereyan etmiş olan diğer bir facianın bütün ayrıntılarını gösterdi. Ağlayan çocuğun sesini rehber olarak görünüşünden bir Türk ailesinin evi olduğu anlaşılan bir ev yıkıntısının avlusuna geldim. Avlunun köşesinde ölü bir kadın yatıyordu. Gırtlığı kesilmişti. Kadının üstünde bir yaşında kadar bir kız çocuğu duruyor ve ölü kadının memesinden süt emmeğe çalışıyordu. Çocuğu kucığıma alıp cebimde kalmış olan ekmek parçasını su ile ıslatıp doyurabildiğim kadar çocuğu doyurmaya çalıştım. Sonra da çocuğu o gece bakmaları için iki Tatar kızının yanına bıraktım. Ertesi günü bir fırsat çıkmasından faydalanarak bu üç talihsiz çocuğu Kars’taki Amerikan yetimhanesinde yetiştirilmek direktifi ile Kars’a yolladım. Tatar köyleri bu şekilde temizlendikten sonra ben de tekrar Kars’taki eski alayıma katıldım...³⁰

²⁹ Leonard Ramsden Hartill, *İnsanlar Böyledir*, Çev. Kerim Cengiz Kevenk, Ankara, 1978, s.167–168.

³⁰ Hartill, *İnsanlar Böyledir*, s. 169 – 170.

“Ben öyle katliam sahnelerine tanık oldum ki, buralarda öldürülmüş yerde yatan insanların sayısı, sonbaharda bir ormanda yere düşen yaprakların sayısı gibiydi. Bunlar koyunlar gibi biçare ve savunmasız insanlardı...”³¹

diye devam eder.

Döneme Tanıklık Edenlerin Anılarından: Kalo/Derecik Köyü Katliamı ve Toplu Mezar Kazı Çalışmaları

Kars merkeze bağlı 671 nüfuslu Kalo/Derecik köyünde Ermeniler tarafından 660 kişi katledilmiştir. Katledilen 660 kişinin 360'ı bir merak'e (saman ve yem ambarı) doldurularak öldürülmüştür. Söz konusu katliamdan sadece 11 kişi kaçarak hayatta kalabilmiştir. Hayatta kalan 11 kişiden birisi olan Âşık Kahraman (1863 – 1944) kendisinin de yaşamış olduğu Kalo / Derecik köyü katliamını ağıt şeklinde mısralara dökmüştür.³²

1918 Kalo / Derecik Kırgınına Ağıt³³

“Ey ağalar nasıl diyem derdimiz:
Vardı zulmün sonu Arşa dayandı.
Ermeni, İslâm'ı kırdı, taladı³⁴,
Mazlûmlar amânı, Arşa dayandı.

Kalo'nun – Köyü'nü bastı, ceng – açtı
Mitralyoz, tüfenkle od, ataş saçtı
Ana: Evlât attı, dağ – taşa kaçtı
Sabiler³⁵ şivani³⁶, arşa dayandı.

Mevlâ'nın takdiri erişti başa

Yüzçevirdi, bakmaz kardaş kardaşa
Üçyüz altmış canı yaktı ataşa
Koptu Nuh – Tufanı, Arşa dayandı.

³¹ Hartill, *İnsanlar Böyledir*, s. 180.

³² Kırzioğlu, *Edebiyatımızda Kars*, s. 124; Kırzioğlu, *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezâlimi*, s. 115 – 116.

³³ Kars Kalo / Derecik köyü toplu mezar kazısı sırasında Âşık Kahraman'a ait bu şiir Araştırmacı yazar Eşref Uzundere'den alınmıştır. Bu makaleyi yazdığımız sırada aynı şiir'in Kars'la ilgili birçok kitapta olduğunu gördük. Bunlardan bazıları şunlardır: Kırzioğlu, *Edebiyatımızda Kars*, s. 124; Kırzioğlu, *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezâlimi*, s. 115 – 116; Gürsoy Solmaz, *Tanıkların Dilıyla Ermeni Vahşeti*, Ankara, 2001, s. 59.

³⁴ Taladı: Talan etmek.

³⁵ Sabi: Çocuk.

³⁶ Şivan: Feryat, figan.

Bir cenaze gördüm: Kan olmuş yüzü,
Portlamış³⁷ kenara sıçramış gözü,
Üçyüz altmış canın sönmemiş közü,
Yanan can dumanı, Arşa dayandı.

Bir yiğit vurulmuş: Parmaklar, kamış,
Kaçarken Kâfir'e yolu uğramış,
Kâfir tutmuş: Tike, tike³⁸ doğramış,
Hançer, kılıç yanı,³⁹ Arşa dayandı.

Bir yiğidi: Vurmuş, yolda koymuşlar,
Can teslim etmeden, deri soymuşlar,
Cep – cep etmiş, yanlarını oymuşlar,
El cepte, figanı Arşa dayandı.

Bir gelini gördüm: Ayağa kalkmış,
Sandım ki, canı var, yüzüme bakmış,
Kâfir, mısmar⁴⁰ ile direğe çakmış;
Mısmar, çivi ünü⁴¹, Arşa dayandı,

Bir hâmile kadın: Davranmış kaça,
Ermeni, eylemiş hep parça, parça
Kılıç ile vurmuş, bölünmüş kalça,
Akan kızıl – kanı, Arşa dayandı.

Çocuğu, karnından çıkartmış bakar;
Can teslim etmeden, süngüye takar,
Bebeğin fizahı,⁴² dağ – taşı yakar,
Dağın, taşın şanı, Arşa dayandı.

Altıyüz altmış can, battı kırıldı;
Çoğu yandı, geri kalan vuruldu,
Bu köyün defteri artık dürüldü,
Hâlinin yamanı, Arşa dayandı.

Tanrı, Ermeni'ye vermiş fırsatı,
Kesti kökümüzü, kırır milleti,
Rûzi – Kıyamet'e⁴³ kaldı müddeti,

³⁷ Portlamış, portlamak: Fırlamış, fırlamak.

³⁸ Tike – tike: Parça – parça.

³⁹ Yanı: Yarası.

⁴⁰ Mısmar: Çivi.

⁴¹ Ünü: Acısı.

⁴² Fizah: Yüksek sesle ağlama.

İntikamın günü, Arşa dayandı.

KAHRAMAN, kanağlar, bu serim duman
Çattı bu zamana, ol Âhir – Zamân,
İslâm'a yâr olsun Âhrette imân,
Kâfirler isyânı, Arşa dayandı.”

Kalo/Derecik köyü katliamında biri 8 diğer ikisi daha küçük yaşlarda üç yakını kaybetmiş olan 1323 (1907) doğumlu Şevket oğlu Hacı Lezgi Uray'ın Kalo/Derecik köyü katliamı hakkındaki ifadesi aşağıda verilmiştir:⁴⁴

‘Rusya’da ihtilâlden sonra Kars’ta Milli Şûrâ kuruldu. Ermeniler de Mayıs ayının sonu Haziran ayı başlarında belki 40 vagonluk bir trenle Kars’a asker getirdiler. Kars kalesine bir bayrak dikerek şadlık etmeye başladılar. Güya onlara beylik verilmiş. Cihan Harbi’nde Urus’un ayağı nereye değmişse onların beylik’i de oraya kadarmış... Çok geçmeden Müslümanları kırmaya başladılar.

‘Anamın babasının köyünde yani Kalo / Derecik köyünde 360 Müslüman’ı bir merekte⁴⁵ yaktılar. Karabekir Paşa emir verdi ki: ‘Herkes gitsin, cenazesini alsın’ diye. Gittik, gittik ki hiç birine el vurmamak mümkün olmadı. Bunun üzerine Karabekir Paşa, 50 – 60 kadar askeri görevlendirerek o şekilde merceği koruyarak (kapatarak, örterek) şehitlerimizi öylece defnettirdi. Bu merke hâlihazırda durmaktadır...’

Yukarıda anlatılanlardan yola çıkılarak tespit edilen Kalo / Derecik köyü toplu mezarının açılışı 30 Haziran – 1 Temmuz 2003 tarihlerinde Türk Tarih Kurumu Başkanlığı tarafından organize edilen bir çalışma ile yapılmıştır. Kazıya, aralarında Kars ili dışından Türk - yabancı bilim adamı ve basın mensuplarının bulunduğu 67 gözlemci ve Kars çevresinden yüzlerce izleyici katılmıştır.

Arkeolojik kazı yöntemleriyle gerçekleştirilen çalışmalarda 5.000 x 3.50 m.lik alanda değişik yön ve pozisyonlarda çok sayıda iskelete ulaşılmıştır. Katliam sırasında binanın yakılmış olması ve çöken binanın örtüsünü oluşturan malzemelerinin baskı ve darbeleri nedeniyle bazı cesetlerin (iskeletlerinin) kısmen yanıp ezildiği ve birbirine karıştığı tespit edilmiştir⁴⁶.

Birbirine karışmış bir şekilde çocuk iskeletlerinin yoğunlukta olduğu toplu mezarın görüntüleri kazıyı izleyen yerli ve yabancı basın mensuplarını oldukça etkilemiştir. Amerika ve Avrupa ülkelerinden gelen gözlemciler kazı

⁴³ Ruz –i Kıyamet: Kıyamet yolu.

⁴⁴ Solmaz, *Tarıkların Dilıyla Ermeni Vahşeti*, s. 59.

⁴⁵ Merke: Samanlık.

⁴⁶ Kars Merkez – Derecik Köyü Toplu Mezar Kazısı Kazı Raporu, s. 1.

çalışmalarını dikkatle izlemiş ve yöre halkıyla röportajlar yapmışlardır.

Derecik köyü toplu mezarı, Ermeniler tarafından sürekli olarak gündeme taşınan asılsız iddialarını çürütürken, asıl katliamın kendileri tarafından Türklere karşı yürütülmüş olduğu gerçeğini bilimsel bir şekilde ortaya çıkartmış ve tarihteki yerini almıştır.

Kaynakça

- Atase Arşiv* No. 1- 65, Kls. 1879, Dosya: 61 (89) (Belge, Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu'ndan Alınmıştır).
- Atnur, İbrahim Ethem, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918–1921)*, Ankara, 2002.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Hâriciye Siyasî Harb-i Umûmî*, Dosya No: 110 / 12 – 1, 2
BOA. HR. SYS. 2878 / 1, Belge No: 2
BOA. HR. SYS. Dos. No: 2877/71.
BOA. HR. SYS. HU, Dos. No: 110 / 12 – 1.
- Çaycı, Abdurrahman, *Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler*, Ankara, 2000.
- Demirel, Muammer, “Osmanlı Belgelerine Göre Iğdır ve Çevresinde Ermeniler’in Müslüman HalkaYaptıkları Katliam”, *Iğdır Tarîhi Gerçekler ve Ermeniler Uluslararası Sempozyumu (24 – 27 Nisan 1995) Iğdır*, Bildiriler Kitabı, Ankara,1997.
- Ermeni Sorunu El Kitabı*, Haz. Şenol Kantarcı, Kamer Kasım, İbrahim Kaya, Sedat Laçiner, Ankara, 2002.
- Gökdemir, A. Ender, *Cenûb – i Garb – i Kafkas Hükûmeti*, Ankara,1998.
- Hartill, Leonard Ramsden, *İnsanlar Böyledir*, Çev. Kerim Cengiz Kevenk, Ankara, 1978.
- Kars Merkez – Derecik Köyü Toplu Mezar Kazısı Kazı Raporu.
- Kılıç, Kılıç, *Türk – Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, İstanbul, 1998.
- Kırzioğlu, Fahrettin, *Kars Tarîhi*, C. I., İstanbul, 1953.
- Kırzioğlu, *Kars İli Ve Çevresinde Ermeni Mezâlimi (1918 – 1920)*, Ankara, 1970.
- Kırzioğlu, *Milli Mücâdelede Kars*, İstanbul, 1960.
- Solmaz, Gürsoy, *Tanıkların Dilîyle Ermeni Vahşeti*, Ankara, 2001.
- Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, C. I., Ankara, 1989.
- Süslü, Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehcir olayı*, Ankara, 1990.